

7. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
8. Муніципальне право України : [підручник] / за ред. М.О. Баймуратова. – 2-ге вид., доп. – К. : Правова єдність, 2009. – 720 с.
9. Бюджетний кодекс України : проект Закону України від 21 червня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
10. Про столицю України місто-герой Київ : Закон України від 15 січня 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
11. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні : [підручник для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. С.Г. Серьогіної. – Х. : Право, 2005. – 256 с.
12. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квітня 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
13. Муніципальне право України : [підручник] / за ред. В.Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 592 с.

ЯРОШЕНКО М. О.,

старший викладач кафедри правознавства
(Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова)

УДК 343.35.08.(477)(091)185/191

ПРОТИДІЯ КОРУПЦІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано юридичну наукову літературу з проблем протидії корупційним правопорушенням у Російській імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Розкрито погляди на проблему дореволюційних російських, радянських та сучасних українських і російських дослідників.

Ключові слова: історіографія, корупція, протидія злочинності, хабарництво, бюрократія, Російська імперія.

Проанализирована юридическая научная литература по проблеме противодействия коррупционным правонарушениям в Российской империи во второй половине ХІХ – в начале ХХ в. Раскрыты взгляды на проблему дореволюционных российских, советских и современных украинских и российских исследователей.

Ключевые слова: историография, коррупция, противодействие преступности, взяточничество, бюрократия, Российская империя.

The judicial scientific researches devoted to the problem of corruption counteraction in Russian empire in the second half of 19ty – at the beginning of 20th century has been analyzed. The main views of pre-revolution, Soviet and modern Ukrainian and Russian scientists according the problem of corruption has been shown.

Key words: historiography, corruption, combating crime, bribery, bureaucracy, Russian empire.

Вступ. Питання протидії корупційним правопорушенням у новітній історії України є одним із найбільш нагальних. Нещодавно опублікований рейтинг сприйняття корупції, складений міжнародною організацією «Transparency International», помістив Україну на 130 місце серед 168 держав. Витоки цього явища сягають більш ранніх періодів нашої історії. Одним із найбільш цікавих із них є час перебування українських земель у складі Російської імперії. Саме тоді почалось наукове вивчення проблеми протидії корупційним правопорушенням.

Постановка завдання. Метою статті є відображення в науковій юридичній літературі проблеми протидії корупційним правопорушенням у Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Результати дослідження. В історіографії вивчення протидії корупції в Російській імперії аналізованого періоду вважаємо за доцільне виділити три етапи: 1) дореволюційну російську історіографію (друга половина XIX ст. – 1917 р.); 2) радянську історіографію (1917–1991 рр.); 3) пострадянську українську та російську історіографію (з 1991 р.). Наведена періодизація враховує тенденції, специфіку, особливості методологічних підходів, залучення джерельної бази та вплив конкретної політичної ситуації на осмислення поставленої проблеми на рівні її історико-правового вивчення.

Перший етап дослідження історії протидії корупції в Російській імперії розпочався з розвідок сучасних учених-правознавців. У Російській імперії, як і в інших країнах, перевищення влади являло собою самостійний склад злочину, коли воно не поєднувалось з іншим діянням, як посадовим (наприклад, хабарництвом), так і загальним (наприклад, завданням поранень чи каліцтва). Відповідно до ст. ст. 367 та 368 Уложения про покарання кримінальні та виправні суб'єктом злочину могла бути лише та посадова особа, яка мала таку владу. Приватну особу, яка виконувала протизаконні накази посадовця, який перевищив тим самим свою владу, могло бути притягнуто до відповідальності як учасника дій цього посадовця.

Під час визначення суб'єктивної сторони такого злочину в російській правовій думці другої половини XIX – початку XX ст. немає одностайної думки. Так, професор Я. Северський, маючи на увазі відношення суб'єкта до порушення власних зобов'язань, вважав, що перевищення влади можна розглядати лише як умисний злочин [1, с. 160]. Н. Таганцев вказував, що закон, говорячи про перевищення влади, має на увазі лише діяння, здійснене умисно [2]. Перевищення влади, здійснене з необережності й неухважності, може бути покаране лише за ст. 110 Уложения про покарання кримінальні та виправні (1866 р.). Професор В. Єсіпов відзначав: «Перевищення і бездіяльність влади відрізняються нескінченним різноманіттям видів, крайньою поширеністю в службовому світі та їх зв'язком з усіма видами злочинних діянь. Зіткнення влади з різними сторонами суспільного життя утворює масу випадків, у яких представники влади можуть на кожному кроці перевищити владу, їм дозволену, або залишитись у протизаконній бездіяльності. І те, і інше може мати вкрай згубні наслідки як для інтересів окремих осіб, так і для інтересів всього суспільства або держави» [3, с. 5–6]. Розглядаючи відношення суб'єкта до наслідків, що настали внаслідок скоєння злочину, правознавець стверджував, що основною рисою перевищення й бездіяльності влади є відсутність наміру здійснити, користуючись владою як засобом, один із загальних або посадових злочинів [3, с. 52]. П. Калмиков, як і В. Єсіпов, маючи на увазі провини як психічне відношення до наслідків перевищення влади, стверджував, що вона може виступати у формі як умислу, так і необережності [4, с. 530–531].

Професор С. Будзинський вважав, що перевищення влади може полягати лише в діях, здійснених у хибно зрозумілих інтересах служби. У тих випадках, коли дія вчинялася з корисливих або інших особистих мотивів, вони повинні були складати інший злочин [5, с. 394]. Це твердження вступає в суперечку зі ст. 171 Уложения про покарання кримінальні та виправні, яка передбачає, що перевищення й бездіяльність влади можуть супроводжувати також здійснення іншого злочину. У цьому разі покарання призначається за другий злочин максимально. Також С. Будзинський стверджував, що корисливі мотиви завжди надають перевищенню влади властивості хабарництва, хоча можна зауважити, що, наприклад,

випадок використання державного майна в особистих цілях – це типовий приклад перевищення влади [5, с. 369].

Предмет хабара в законі визначався по-різному: «подарунок, який становлять гроші, речі або щось інше», «будь-який прибуток чи інша вигода», «подарунок або ж невстановлена законом плата, позика або якась послуга, прибуток чи інша вигода» тощо. При цьому російські юристи були однаковими щодо розуміння хабарництва як корисливого злочину. В. Ширяєв стверджував, що предметом подарунку (ст. 372), дарунку (ст. 373) або хабара (ст. ст. 373, 375, 376), прибутку, вигоди (ст. 377) можуть бути гроші, речі або «щось інше», яке має очевидно матеріальну цінність, оскільки хабарництво – діяння корисливе, що вчиняється за спонуканнями корисливими [8, с. 314]. Ґрунтовно це питання було розглянуто редакційною комісією, яка готувала проект нового Кримінального уложення, до складу якої входили відомі російські юристи та громадські діячі: Е. Франк, Н. Неклюдов, Є. Розін, В. Случевський, Н. Таганцев, І. Фойницький. Комісія наголошувала: «Хабарництво – це вчинок безумовно корисливої властивості, який передбачає злочинну наживу, що як такий може полягати лише в хабарах, які мають майнову цінність, або в набутті чужого майна ціною вчинення певної службової дії» [2, с. 58]. Водночас зазначалось, що хабар, дарунок полягають у майні або в праві щодо майна та повинні вважатися набутими, коли винуватець отримав саме майно, право на нього чи звільнення від виконання обов'язку взагалі або в тій чи іншій його частині [2, с. 90].

Варто вказати також, що в теорії й практиці російського законодавства питання про суб'єкт неправосуддя вирішувався неоднозначно. Професор Н. Неклюдов стверджував, що він має розумітись у широкому значенні: «Винним може бути не лише суддя, а й будь-яка посадова особа, якій ввірено вирішення цієї справи (казенні адміністративні управління, поліція тощо) [6, с. 95]. Професор Я. Северський визначав суб'єкт як просто посадову особу [1, с. 162]. Професор А. Лохвицький вказував, що суб'єктами неправосуддя можуть бути як власне судді, так і ті адміністративні чиновники, які мають владу вирішувати справи, пов'язані з безпосереднім інтересом для приватних осіб [7, с. 399].

Отже, щодо питання про поняття загального об'єкта всіх корупційних правопорушень у російських дореволюційних криміналістів не було єдиної думки. У першій половині XIX ст. більшість юристів розглядали службовий обов'язок як об'єкт посадових злочинів. Проте в другій половині XIX ст. погляди на об'єкт посягання суттєво змінилися. Так, професор В. Ширяєв вважав, що об'єктом посадових злочинів будуть ті правові блага, розпоряджатись якими посадовець може через надану йому законом компетенцію [8, с. 178]. Значний інтерес становить також робота М. Муравйова, присвячена переслідуванню посадовців за злочини по службі [9].

Таким чином, дореволюційними російськими вченими-правознавцями було накопичено значний науковий доробок, проаналізовано основні законодавчі норми, наведено достатньо широкий ілюстративний матеріал. Проте цілісної праці з проблем запобігання корупції створено не було. До того ж у вказаних роботах практично відсутні факти корупційних правопорушень, які стосувалися б території українських губерній.

Другий період вивчення корупційних правопорушень у Російській імперії розпочався зі встановленням радянської влади в 1917 р. Дослідження цього часу характеризувалися надмірною ідеологізацією, хибували необ'єктивністю, замовчуванням позитивних тенденцій у протидії царській адміністрації корупційним правопорушенням. Найбільшим узагальненням стала колективна монографія «История государства и права СССР» [10]. У ній окреслено загальні принципи кримінального законодавства, надано короткий характеристику Уложення про покарання кримінальні та виправні. Проте питання протидії корупції не стало предметом окремого розгляду. Серед спеціальних досліджень радянського періоду варто виокремити роботи П. Зайончковського, Б. Здравомислова, С. Остроумова, П. Щербини [11; 12; 13; 14]. Так, корупції в бюрократичних органах Російської імперії присвячено монографію П. Зайончковського [11]. Автор, аналізуючи різні групи російської бюрократії (від вищих до нижчих), приділяє окрему увагу корупційним правопорушенням у їх середовищі. Однак науковець інколи досить необ'єктивно й упереджено ставиться до чиновницького

апарату, не завжди підтверджуючи власні твердження фактичним матеріалом. Особливий інтерес становить монографія Б. Здравомислова, один із підрозділів якої присвячено дослідженню хабарництва [12, с. 124–160]. Однак ілюстративний матеріал, наведений автором, виглядає непереконливим і недостатнім.

Отже, радянський період історіографії дослідження протидії корупції в Російській імперії представлений незначною кількістю праць, які до того ж відзначались ідеологічними нашаруваннями й замовчуванням об'єктивних фактів.

Третій період дослідження проблеми протидії корупції в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. розпочався в 1991 р., що пов'язано з розпадом Радянського Союзу та здобуттям Україною державної незалежності. Дослідження цього періоду позбавляються ідеологічних перекохань радянської доби, відбувається переосмислення підходів до вивчення проблеми. Водночас юридична наукова література значно розширює джерельну базу, насамперед за рахунок залучення нових архівних матеріалів.

Окрему групу робіт становлять розвідки, присвячені теоретичним засадам вивчення корупції та природі самого терміна. Серед таких праць варто назвати роботи М. Михальченка та Є. Невмержицького [15; 16]. З-поміж спеціальних розвідок українських дослідників, присвячених безпосередньо протидії корупції, варто виділити роботи Р. Воробей, В. Молчанова, Г. Папакіна [17; 18; 19]. Найбільший інтерес серед них становить дослідження В. Молчанова, присвячене рівню життя чиновників карального апарату Російської імперії. Безперечним позитивним моментом праці є спираючись на архівні джерела, неупереджена оцінка подій. Однак інші сфери корупційних правопорушень залишилися поза увагою науковця.

Значно більше уваги проблемі протидії корупції в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. приділяють сучасні російські вчені. Ними було накопичено значний потенціал, залучено нові фактичні матеріали, насамперед архівні.

Вагомий внесок у вивчення проблеми зробили В. Астанін, Б. Волженкін, О. Кирпичников, А. Куракін, О. Мізерій, С. Пиркова [20; 21; 22; 23; 24].

Досить ґрунтовною є праця В. Астаніна, присвячена протидії корупції в Росії з XVI по XX ст. Безперечним позитивним аспектом роботи є комплексний підхід до аналізу корупційних правопорушень. Автор доводить, що саме в другій половині XIX ст. в законодавстві Російської імперії спостерігається системний підхід у боротьбі з корупцією, починається запобігання поширенню правопорушень, пов'язаних із нею [20, с. 18]. На окрему увагу заслуговує розвідка О. Кирпичникова, присвячена історії хабарництва в Російській імперії [21]. Проте використання автором недостатньої кількості ілюстративного матеріалу та зосередження уваги насамперед на російській губернії не дозволяють значною мірою підтвердити висновки дослідження.

Протягом останніх років російськими науковцями було захищено дисертації, присвячені протидії корупції. Серед них кандидатські дисертації О. Анікіна, К. Голованової, О. Краснопеєвої, О. Кузнецова, С. Луга, О. Шабанова та інших учених.

Комплексним підходом до розгляду протидії корупції відзначається робота К. Голованової [26]. Автор не лише аналізує витоки запобігання корупційним правопорушенням із XVI ст., а й детально аналізує правові норми XIX ст. Безперечним позитивним моментом дослідження є аналіз чиновницького апарату Російської імперії та його криміналізації. Проте хронологічні межі розвідки обмежуються лише XIX ст., до того ж учений досить обмежено використовує ілюстративний матеріал другої половини XIX ст. для підтвердження фактів правопорушень.

Значний інтерес становить дисертація С. Луга, присвячена кримінологічній оцінці давання хабара [27]. Автор в окремому підрозділі характеризує еволюцію кримінального законодавства Російської імперії щодо відповідальності за давання хабара. Дослідник детально аналізує новели російського дореволюційного кримінального законодавства щодо хабарництва, порівнює різні редакції Уложення про покарання кримінальні та виправні щодо відповідальності за цей вид корупції. Однак питання запобігання корупційним пра-

впорушенням науковець не розглядає. Оминає увагою С. Лут також суміжні з даванням хабара види злочинів.

Отже, сучасна українська й російська історіографія з проблем протидії корупції в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. відзначається новим рівнем розгляду, позбавленим ідеологічних нашарувань, характеризується досить репрезентативною та різноманітною джерельною базою, насамперед залученням архівних джерел. Незважаючи на відсутність спеціальної комплексної наукової праці з поставленої проблеми, проаналізовані роботи дозволяють визначити основні аспекти протидії корупційним правопорушенням у Наддніпрянській Україні в період, що розглядається.

Висновки. Таким чином, проблема протидії корупції в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. знайшла досить ґрунтовне відображення в юридичній літературі. Відзначаючи актуальність і наукову цінність проаналізованих робіт, водночас варто зауважити, що вони не вичерпують усі аспекти проблеми. Більшість із них зосереджують увагу на окремих сторонах корупційних правопорушень, насамперед хабарництві та здирстві. До того ж у вказаних розвідках практично відсутній ілюстративний матеріал, що стосується українських губерній. Також практично не розглянуто питання протидії корупції в судовій системі Російської імперії. Це свідчить про доцільність проведення спеціального цілісного й комплексного дослідження, присвяченого протидії корупційним правопорушенням.

Список використаних джерел:

1. Северский Я. Особенная часть русского уголовного права: краткий обзор начал от Уложения царя Алексея Михайловича до Уложения о наказаниях 1885 г. включительно / Я. Северский. – СПб. : Книжный магазин А.Ф. Цинзерлинг, 1892. – 164 с.
2. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г. / сост. Н. Таганцев. – 8-е изд., пересмотр. и доп. – Петроград, 1915. – 775 с.
3. Есипов В. Превышение и бездействие власти по русскому праву / В. Есипов. – СПб., 1892. – 78 с.
4. Калмыков П. Учебник уголовного права. Часть общая / П. Калмыков. – СПб. : Издан А. Любавским, 1866. – 535 с.
5. Будзинский С. О преступлениях в особенности: сравнительное исследование / С. Будзинский. – М., 1887. – 449 с.
6. Неклюдов Н. Взятничество и лихоимство / Н. Неклюдов // Юридическая летопись. – 1890. – Июнь. – С. 491–532.
7. Лохвицкий А. Курс русского уголовного права / А. Лохвицкий. – СПб. : Скоропечатня Ю.О. Шрейера, 1871. – 704 с.
8. Ширяев В. Взятничество и лихоимство в связи с общим учением о должностных преступлениях / В. Ширяев. – Ярославль, 1916. – 570 с.
9. Муравьев Н. Об уголовном преследовании должностных лиц за преступления по службе / Н. Муравьев // Юридический вестник. – 1879. – Октябрь. – С. 575–603.
10. История государства и права СССР : в 2 т. / отв. ред. Г. Калинин. – М. : Наука, 1972–. – Т. 1. – 1972. – 670 с.
11. Зайончковский П. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке / П. Зайончковский. – М. : Мысль, 1978. – 228 с.
12. Здравомыслов Б. Должностные преступления. Понятие и квалификация / Б. Здравомыслов. – М. : Юридическая литература, 1975. – 168 с.
13. Остроумов С. Преступность и ее причины в дореволюционной России / С. Остроумов. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1960. – 338 с.
14. Щербина П. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине / П. Щербина. – Львов : Вища школа, 1974. – 190 с.
15. Михальченко М. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз. / М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький. – К. : ППіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2010. – 614 с.

16. Невмержицький Є. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії / Є. Невмержицький. – К. : КНТ, 2008. – 364 с.
17. Воробей Р. Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та управління в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / Р. Воробей. – Чернігів : Чернігівські обереги, 2009. – 354 с.
18. Молчанов В. Життєвий рівень чиновників правоохоронних органів України у XIX – на початку XX ст. / В. Молчанов. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – 113 с. ; Молчанов В. Корупція як соціальний чинник добробуту імперської адміністрації у підросійській Україні в XIX – на початку XX ст. / В. Молчанов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 14. – С. 247–267 ; Молчанов В. Службова корупція як фактор добробуту чиновників карального апарату імперської влади у підросійській Україні в XIX – на початку XX ст. (продовження) / В. Молчанов // Науковий вісник Державної академії статистики, обліку та аудиту. – К., 2008. – № 2(19). – С. 77–86.
19. Папакін Г. Історія державних установ України: урядуючі інституції та державні установи IX – початку XX ст. / Г. Папакін. – К., 2010. – 243 с.
20. Волженкин Б. Ответственность за взяточничество по российскому уголовному законодательству второй половины XIX – начала XX в. / Б. Волженкин // Правоведение. – 1991. – № 2. – С. 61–69.
21. Кирпичников А. Взятка и коррупция в России / А. Кирпичников. – СПб. : Альфа, 1997. – 350 с. ; Кирпичников А. Российская коррупция / А. Кирпичников. – 3-е изд., испр. и доп. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 437 с.
22. Куракин А. История предупреждения и пресечения коррупции в системе органов государственной службы Российской империи / А. Куракин // История государства и права. – 2003. – № 3. – С. 9–15.
23. Мизерий А. История борьбы с коррупцией в России / А. Мизерий // Вестник Нижегородского государственного университета – 2001. – № 2. – С. 182–189.
24. Пыркова С. Законодательная база борьбы со взяточничеством в России в период правления Александра III / С. Пыркова // Вестник Владимирского юридического института. – 2010. – № 1. – С. 174–181.
25. Астанин В. Борьба с коррупцией в России XVI – XX вв.: развитие системного подхода / В. Астанин. – М. : Российская криминологическая ассоциация, 2003. – 92 с.
26. Голованова Е. Правовые основы борьбы с коррупцией в России в XVI – XIX вв.: историко-правовое исследование : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Е. Голованова. – М., 2002. – 25 с.
27. Лут С. Дача взятки: уголовно-правовое и криминологическое исследование : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / С. Лут. – М., 2011. – 29 с.

